

genült munka, célja a profitszerzés, a munkavégzés eszköz a megélhetéshez, a tárgy fő funkciója az elvont csereérték, használatának alapja a tulajdon, használatának módja pedig „tékozlás, beépített avulással”. Ezzel szemben a szocialista tárgykultúra itt nyújtott képe túlságosan — már-már vakítóan — fehér: a tárgyak előállításának módja felszabadult munka, célja az emberi szükségletek kielégítése, a munkavégzés az élet tartalmassá tételének eszköze, a tárgy funkciói „érzéki sajátosságok”, a tárgy használatának alapja közösségi hasznosság és érdek, mi több, a tárgyak használata ésszerű. Szokatlan Hernádi Miklóstól ez a kontrasztos megközelítés. A helyzetet talán az enyhítheti, hogy a szóban forgó elkülönítés normatív színezetű, a norma pedig természeténél fogva kerüli az árnyalatokat. Viszont az a probléma, hogy a felvázolt modellnek csak a szocialista

oldala (implicite) normatív, a másik, a polgári pedig deskriptív. Tudományos igényű munkáról lévén szó, ez nemcsak igazságtalan megoldás, hanem elemi hiba is. Mivel Hernádi munkájának alcímében azt olvashatjuk, hogy *Bevezetés* a tárgyak rendszerébe, ezt a könyvet nyilván csupán előzetesnek, vázlatnak kell tekintenünk. E problémakör szerteágazóbb, részletesebb feldolgozása mindenképpen hasznos munka lenne, különösen abban az esetben, ha nem akarna nagyon tudományos lenni, és ha kerülné a fentebb tárgyalt túl kontrasztos elkülönítést. E „bevezetés” azonban apró fogyatékoságai ellenére is fontos könyv: elsősorban azért, mert úttörő vállalkozás és mert zseniális részletlelmzéseit valószínűleg nehéz lenne felülmúlnia e „tudományág” leendő követőinek.

Sebők Zoltán

A TRANZSCENDENCIÁTÓL VALÓ (TARTÓS) FÜGGÉS?

Vuko Pavičević: Szociologija religije sa elementima filozofije religije
BIGZ, 1980

Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége című munkájában, annak utolsó részében írta Engels: „Térjünk azonban ki még röviden a vallásra, mert ez az anyagi élettől a legmesszebbre esik és látszólag a legidegenebb tőle. A vallás ősrégi időben keletkezett az embereknek saját magukról és az őket körülvevő külső természetről alkotott ferde, őseredeti képzetekből. De minden ideológia, ha már egyszer megvan, az adott képzetek anyagához kapcsolódva fejlődik és ezt az anyagot továbbfejleszti; különben nem volna ideológia, vagyis a gon-

dolatokkal mint önálló, független, fejlődő, csak saját törvényeiknek alávetett lényekkel való foglalkozás. Hogy e gondolatfolyamat menetét végül is azoknak az embereknek az anyagi életfeltételei határozzák meg, akiknek a fejében ez a folyamat végbemegy, ennek szükségszerűen ők maguk nem jutnak tudatára, különben az egész ideológiának vége volna.” Ezt olvasva felvetődik az emberben a kérdés: Ha már a vallás „egészen a kezdetleges időben” keletkezett, amit már nagyon magunk mögött hagytunk, akkor miért van szükség ezeknek a kezdetleges kép-

zetekből keletkezett ideológiáknak a tanulmányozására még manapság, a világúri séták idején is?

Az idézet következő mondata részben választ ad a kérdésünkre, az ideológia fejlődik, és továbbfejleszti az anyagot is, amihez kapcsolódik. A vallás tehát nem maradt meg a kezdetleges képzetek szintjén. Idézett munkájában írja Engels: „Az új világvallás, a kereszténység, szép csendesen kialakult már az általánosított keleti, főleg zsidó teológia és vulgarizált görög, főleg sztoikus filozófia keverékéből... A középkorban pontosan abban a mértékben, amelyben a feudalizmus kifejlődött, az ennek megfelelő vallás is képződött ki, megfelelő feudális hierarchiával.”

A feudalizmus, a kereszténység után pedig: „A protestáns eretnekesség kiirthatatlansága megfelelt a feltörekvő polgárság legyőzhetetlenségének; amikor ez a polgárság eléggé megerősödött, a feudális nemességgel vívott, addig túlnyomóan helyi jellegű harca kezdett nemzeti méreteket ölteni.”

Az alábbi idézet jól példázza, mit gondolt Engels a vallás szerepéről: „Emellett aztán a különböző osztályok mindegyike a neki megfelelő vallást alkalmazza; a földbirtokos junkerok a katolikus jezsuitizmust vagy a protestáns ortodoxiát a liberális és radikális burzsoák a racionalizmust, és egyre megy, hogy hisznek-e ezek az urak a maguk megfelelő vallásában vagy sem.”

Persze sok év elmúlt Engels idézett mondatainak papírra vetése óta, roppant nagyot fejlődött az emberiség, s természetes, hogy Engels gondolatait nem afféle örök igazságként kell felfognunk, inkább mint egy alapot a továbbgondolkodásra. Engels, érthetően, a feudalizmus, majd a polgári társadalom vallásáról beszél, a mai olvasót pedig mindennél

inkább az újabb kérdés, az erre adható válasz érdekli: Mi van a vallással a szocializmusban, hogyan viszonyul ehhez az ideológiához a munkássztály, vagyis van-e még szerepe korunkban is a vallásnak?

Heller Ágnes (A mindennapi élet) írja: „A vallás olyan kollektív képzet, mely az embernek (emberiségnek) a transzcendenciától való függőségén alapul. Bármilyen sokfajta vallás is létezik, bármilyen lényeges tendenciákban különböznek is egymástól, az előbbi mozzanat közös mindegyikben. Ezért született meg a vallás akkor, amikor a »mástól« való függés mint a »másnak« való kiszolgáltatottság tudata kialakult (a természet mint az emberrel szemben álló »objektum« (mitizálása), és ezért létezik mindaddig, amíg effajta függés — most már társadalmi elidegenedés formájában — létezni fog.” Heller Ágnes nemcsak azt fejti ki, miért alakult ki a vallás, hanem választ ad erre a kérdésre is, meddig és miért marad fenn, meddig fog létezni. Társadalmi szükségletet elégít ki, ez a szükséglet hozta létre, s amíg ez meglesz, addig meglesz a feltétel is a vallás létezésére.

A laikus ember úgy gondolkodhat, hogy korábban az emberiség érthetetlenül állt a természet erői előtt, s emberfeletti, isteni erőt, jellegzet tulajdonított nekik, most azonban mindinkább megismeri a természet törvényeit, alkalmazkodik hozzájuk, saját érdekében használja fel roppant erejüket, nem fél már tőlük, fölülük kerekedett, megszűnt a függőségi viszony, a vallás tehát elvesztette szerepét, nincs rá szükség. Rendszerint így hangzik a leegyszerűsített magyarázat, de ezzel szemben rögtön jelentkezik az ellenvetés: Hogy lehet akkor, hogy felvilágosult tudós elmék, művelt emberek az atomkorban is vallásos életet élnek? Heller Ágnes szerint a függés nem

szűnt meg, csak most már a társadalmi elidegenedés formájában jelentkeznek.

Nem kell messzire mennünk, városnak délelőtt a falun, a szentmise idején zsúfolt templomok, s nem is csak öreg emberek, s nem is csak falun... Ezek az emberek mind hisznek a túlvilágban, Istenben, hisznek a mennyországban?... Ma, amikor már negyven éve lesz, hogy az iskolában mindenki tanulhatja, hogy nem Isten teremtette a földet és az embert, hanem az anyag fejlődése folyamán...

A vallás létezik, illetve különféle vallások léteznek, napról napra arról győződhetünk meg, hogy erős a hatásuk, a befolyásuk az emberek tömegeire, vagyis az emberek elfogadják a tanításukat, szükségük van a bennük rejlő ideológiára.

Vuko Pavičević Sociologija religije c. könyvéről nem lehet a szokásos ismertetőt írni. Ha az ember kezbe veszi a négyszáz oldalas kötetet, akkor előbb más kérdésre keres magyarázatot: Szükséges-e még manapság a vallás ilyen átfogó tanulmányozása? Indokolt-e ilyen roppant nagy munkát végezni, ilyen alaposan és körültekintően tanulmányozni a vallás keletkezését, fejlődését, funkcióját? Nem fölösleges energiapocsékolás ez ma, amikor a vallások, illetve intézményeik, az egyházak elvesztették néhai hatalmukat, megszűnt az a fontos szerepük, amelyet a korábbi korok emberének életében betöltöttek? Újra és újra felmerül az emberben a kérdés, amíg Pavičević könyvét forgatja kezében, aztán arról kell, hogy meggyőződjön, hogy a kérdések tulajdonképpen ismereteink hiányosságából, felszínességéből erednek. Amit a vallásról tanultunk, az lényegében a XVIII. századi francia materialisták valláskritikájának szintjén áll: a vallás az tévhit, azért alakult ki, mert az em-

berék nem ismerték a természeti jelenségek okait; vagy a vallást a papok és az uralkodó osztályok találták ki, hogy így könnyebben hatalmukban tartsák a néptömegeket. Vuko Pavičević mutat rá, hogy ez a kritika a maga korában hozzájárult a vallás hatásának csökkenéséhez, elmélyültebb, tudományosabb megértéséhez azonban nem volt elegendő. A mai ember vallásosságának megértéséhez is fontos: „A kritika ugyanis nem ismerte fel a vallás érzelmi indíttatását és szerepét, pedig ebben rejlik a magyarázata annak, hogy noha az ember sok mindennek ismeri a természetes okát, egzisztenciájának veszélyeztetése végett mégis hisz a »természetfölötti erőkből« és azok »segítségében«, mert oltalmat és biztonságot vár tőlük.” Kétségtelen: az emberrel kapcsolatos jelenségek, folyamatok megítélésénél nem mellőzhetjük az emocionális szempontokat, tényezőket, ítéleteinkben nemcsak a racionális érvek játszanak szerepet, az emóciók néha minden racionális érvelésnél erősebbek.

S a vallás egyébként sem az, ami egy pap vagy püspök szélsőséges tevékenységéről szóló újsághír olvasása közben eszünkbe jut; gondoljunk az erkölcsi normáinkra, ezek részben túlhaladottak, s legtöbbször úgy is emlegetjük őket, mint amik már alkalmatlanok a szocializmust építő emberek egymás közötti, a társadalom iránti viszonyainak, erkölcsi viszonyainak szabályozására, de e normák megítélésénél sem mellőzhetjük a történelmi szempontot, a sok évszázaddal ezelőtti társadalmi-gazdasági viszonyokat, amelyek befolyásolták kialakulásukat.

Befolyásolták vagy nem, vagy éppen fordítva: a vallási normák befolyásolták a valóságot, az emberek, az emberi közösség magatartását? A kérdés nem légből kapott, a

vallásszociológusok közül elsősorban E. Troeltsch vallotta azt a nézetet, hogy a vallás független a gazdasági és osztálytényezőktől, vagyis megvan a saját öntörvényű fejlődése, amely belső dialektikájából következik, persze ő sem tagadhatja a jelenségek egymásra hatását. Nézeteinek elemzésekor Pavičević rámutat Troeltsch kutatásainak módszertani jelentőségére, az ökonomizáló, szociologizáló magyarázatokkal szemben felhívta a figyelmet a vallási szervezeteknek a világi életre gyakorolt hatására.

A Beogradski izdavačko-grafički zavod kiadásában megjelent munka (második, bővített kiadás) nemcsak a vallásszociológia iránt érdeklődőknek érdekes, tanulságos olvasmány, a kezdő kutató hasznos ismereteket szerezhet belőle a tudományos kutatás módszereinek területéről is. Az anyag rendszerezése, bevezetése, a fogalmak definiálása mutatja, hogy Pavičević professzor a tárgyalts jelenség maximális, egyértelmű megvilágítására törekedett. A használt fogalmakat gondosan körülírta még akkor is, ha azok az ilyen munkák iránt érdeklődő olvasó előtt esetleg már eleve ismertek lehettek. A 10. oldalon pl. a következőket olvashatjuk: „A definiálásnál kétféle elméleti eljárást és módszert alkalmazunk: analitikusat és szintetikusat. Az analitikus eljárás esetében tárgyunknak a szerkezeti elemzéséből indulunk ki, pl.: a háromszög egy olyan mértani idom, amelynek három csúcsa és három oldala van.” Aztán elmagyarázza, milyen lehet a vallás elemi definíciója, s miért nevezzük ezt eleminek, majd áttér az emberi kulturális tevékenység lényegére, hogy megállapítsa: „A vallás ugyancsak az ember művelődési tevékenységének egy formája.” A vallásra nézve sajátos pedig ebben a tevékenységben, hogy az ember a termé-

zet meghódításának munkájában a „természetfeletti” erőkhöz, a „túlvilági” lényhez fordul. Vuko Pavičević azonban már könyve elején hangsúlyozza: Ahhoz, hogy egy bonyolult jelenség genetikusk vagy kauzális definícióját megadhassuk, előbb nagyon alapos kutatásokat kell végeznünk. Maga is tartja magát ehhez a követelményhez, mielőtt ugyanis megfogalmazná a saját definícióját, foglalkozik más neves szociológusok nézeteivel, elsősorban Durkheim fejtegetéseit tartja elfogadhatónak (világi és szent dolgok), majd könyve utolsó, IX. fejezetében (Vallástörténeti és vallásfilozófiai visszpillantás) így fogalmaz: „A vallás egy olyan társadalmi és individuális-pszichológiai tényező, amelyet egy sajátos érzelmekkel és rituális cselekedettel átszött, tipikus jelképekkel szemléltetett hit jellemez a »természetfeletti lényekbe« (isten) és erőkhöz.”

Vannak tudósok, akik inkább könyvük elejére biggyeszti az ilyen meghatározásokat abból a meggyőződésből, hogy az érdeklődő olvasó mindjárt megkapja a vizsgált tárgy szükséges, pontos leírását, Pavičević fokozatosan, a tárgyalts jelenség részletes kifejtése során jut el a jellemző, megkülönböztető jegyek pontos számbavételéig, kezdetben csak az elemi definíciót adja meg.

Könyvét kilenc fejezetre osztotta, az elsőben a vallás és a mágia általános kérdéseivel foglalkozik, a második a vallásszociológia lehetőségeivel, feladataival és fejlődésével (itt találhatóunk egy bibliográfiai áttekintést is), a harmadik rész Marx és Engels, Marx Weber, Emil Durkheim, valamint Ernst Troeltsch vallásszociológiai nézeteit ismerteti, ami után természetesen nem maradnak el a szerző kritikai megjegyzései sem. A definíciók és a korábbi kutatók ismertetése után a IV. fejezet a szo-

ciológiai kutatás alapfogalmait ismerteti, majd (V. és VI.) áttér a vallás fejlődésének bemutatására, a kezdetektől a monoteizmusig, és utána három monoteisztikus vallás (buddhizmus, kereszténység, iszlám) részletesebb taglalására. A VII. fejezet a szekularizáció kérdéseit tárgyalja, a VIII. a szektákkal foglalkozik, az utolsó pedig a vallástudományba és vallásfilozófiába nyújt betekintést. Ebben a fejezetben kapunk áttekintést az ókori filozófusok vallásfilozófiai nézeteiről, a XVIII. századi materialista-rationalista nézetekről (Paul Holbach), továbbá Kant vallásfilozófiájáról, W. James pragmatizmusáról, majd ezt követően ismerkedhetünk meg Hegel, F. Schleiermacher, Ludwig Feuerbach és végül a fenomenológiai iskola képviselőjének, Max Schelernek a vallásfilozófiai tételeivel.

Mint a kiadó előszavából értesülünk, a könyv első kiadása (1970) már régen elfogyott, a szerző a második kiadás előkészítésén dolgozott, bővítette, módosította az egyes fejezeteket, s korán bekövetkezett halála akadályozta meg, hogy munkáját teljesen befejezhesse. Pavičević erkölcsant és vallásszociológiát adott elő az egyetemen, könyve is első sorban egyetemi tankönyvnek készült, s a nagy vállalkozás eredményessége mellett szólhat az a pusztán tény is, hogy befejezetlennek éreztük, megannyi kérdést ébreszt fel bennünk, s ezekre már máshol, másnál kell keresnünk a választ.

A vallás, a vallásszociológia fejlődésének tárgyalásakor széles körűen, nagy alaposítással tárgyalja a letűnt korok eseményeit, írót, azok kutatási eredményeit, tény azonban, hogy akár a kereszténység, akár az iszlám mai fejlődését nézzük, nagy tudományos magyarázatra szoruló változásokat veszünk számba. A múlt századi megállapítások ezek

megértéséhez már nem elegendők; újabb kutatásokra van szükség, ezt a szerző maga is hangsúlyozza. Engelt idézi: „... amikor a társadalom az összes termelési eszközök birtokbavételével és tervszerű kezelésével önmagát és valamennyi tagját felszabadította ama szolgaságból, amelyben ezek az önmaguk által megtermelt, de velük túlerejű idegen hatalomként szemben álló termelési eszközök jelenleg tartják őket, amikor tehát az ember már nem csupán tervez, de végez is, csak akkor tűnik el az utolsó idegen hatalom, amely most még visszatükröződik a vallásban, és ezzel együtt eltűnik maga a vallási visszatükrözés is, abból az egyszerű okból, mert akkor nincs többé mit visszatükröznie.” Úgy véli, Engelsnek ez a következtetése nem eléggé megalapozott. Nem foglalkozik részletesen a kérdéssel, vajon a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülésével az ember valóban annyira a hatalmába veszi-e a társadalmi folyamatokat, hogy ennek következtében megszűnnek majd a „felsőbb erők” felé irányuló gondolatok társadalmi forrásai, azonban felteszi a kérdést: „Kérdés azonban, hogy vajon képes-e minden ember racionálisan viszonyulni a végesség gondolatához, s hogy egyeseknél nem az emóciók, illetve az öröklévalóság vágya jutnak-e majd túlsúlyba továbbra is, ami ugyancsak az egyéni halhatatlanság és az istenhit kialakulásához vezet — függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rendszerben élnek ezek az emberek.” Amit pedig a kérdéshez még hozzáfűz, az újabb feladatokra, tennivalókra figyelmeztet: a vallás eltűnéséről, megszűnéséről szóló megállapításokhoz tisztázni kell az emócióknak és a vallás fenntartására irányuló kívánságnak a szerepét, s számolni kell az emberek pszichológiai differenciáltságával is.

Megannyi kérdés, közülük sok megválaszolatlan, egy könyvtől azonban nem is kívánhatunk lehetetlent. Célját így is elérte, felébreszti

az érdeklődést egy olyan jelenség iránt, amelynek elhanyagolása könnyen megbosszulja magát.

Burányi Nándor

ESZMEÁRAMLATOK LATIN-AMERIKÁBAN

Tanulmányok, Gondolat Könyvkiadó, 1982

Latin-Amerika az ellentétek világa. Ez a kötet jól tükrözi ennek a sokszor emlegetett, már-már közhelyszámba menő megállapításának az igazságát. Földünk e táján fellelhető napjaink szinte minden fontos társadalmi és politikai jelensége és mozgalmá: megdöbbentő szegénység és mérhetetlen gazdagság, gazdasági elmaradottság — és az atomkorra jellemző, superkorszerű ipari létesítmények és berendezések, egyfelől évszázados tespedés, másfelől rohamos fejlődés, gyanmtai függés és önálló imperialista törekvések, az elnyomók alázatos kiszolgálása — és hősies forradalmi harc, fasiszta diktatúra — és szocialista (vagy szocialista színezetű) demokrácia.

Ezt a színskálát igyekezett egybefoglalni ez a talán szokatlannak tűnő válogatás, ugyanis az itt olvasható szövegekben a ma Latin-Amerikában valóban ható és működő valamennyi politikai—ideológiai—társadalmi irányzat feltűnik: jelentkezik itt írásaikkal mind ismert marxisták, mind radikális és liberális polgári demokraták, szélsőbalos, haladó, de ultrakonzervatív keresztények is, végül az „életteret” követelő, most születő brazil imperializmus képviselői és a szélsőséges faszizmus szószólói is.

Mind ezek egybefogásával talán sikerült elérni e tanulmánykötet kitűzött célját: hűen bemutatni e jelentős és egyre nagyobb világpolitikai

szerepet játszó kontinens valamennyi eszmeáramlatát.

LATIN-AMERIKA TORTÉNELMÉNEK EGYIK DÖNTŐ szakaszát éli. Ez lehetőségekben gazdag, új szakasz, amelyben tegnap még csak lappangó erők és elemek hirtelen — olykor robbanásszerűen — kerülnek a felszínre. A gondolkodás és a cselekvés egységére volna tehát szükség, hogy össze lehessen gyűjteni a változásnak e tényezők által kifejtett dinamikus hatásait, hogy biztonsággal és kerülő utak nélkül lehessen ezeket azok felé az integráns fejlesztési célkitűzések felé irányítani, amelyeket a mai latin-amerikai nemzedék szeretne elérni. Ez az új szakasz új típusú válaszokat követel. Hasonló helyzetekben más nemzedékek képviselői meg tudták találni a helyes válaszokat saját koruk problémáira, mégpedig úgy, hogy tanuló- és vitacsoportokban tömörültek, amelyekben a régi kérdéseket az új kor követelményeinek a fényében vizsgálták meg. Így sikerült egyesíteniük a gondolatot a tettel, meghatározni az optimális cselekvési vonalat az adott kor követelményeinek megfelelően.

Ezek művelt, tanult, sokat tapasztalt, nyugtalan sőt lázadó férfiaktól voltak, akik a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején társaságokban és „elégedetlen” csoportokban sajtótitották el, vitatták meg és terjesztették